

جستاری در راهبردهای فقه در رخدادهای دانشگاه مسئولیت‌پذیر

فرامرز فخرمعانی*^۱ و محمد ضرابیان^۲

چکیده

دانشگاه را آغازگر اصلاحات مؤثر در جامعه و دانشجو را مؤذن آن دانسته‌اند و حق نیز چنین است. اسلام به‌عنوان کامل‌ترین دین الهی، بر پایه‌ی باور به مسئولیت‌پذیری انسان تشریح شده است و شاید بتوان گفت مسئولیت‌پذیری یکی از شاخصه‌هایی است که دین اسلام با آن شناخته و تعریف می‌شود. دانش فقه که برنامه رفتاری و بعد عملی اسلام برای انسان به شمار می‌آید، در موارد گوناگون به تناسب به سخن پیرامون مسئولیت‌های فرد در قبال جامعه و مسئولیت‌های جامعه در قبال فرد می‌پردازد. حال طرح این پرسش مناسبت دارد که راهبردها و راهکارهای دانش فقه برای تحقق دانشگاه مسئولیت‌پذیر که آغازگر یک جامعه مسئولیت‌پذیر باشد، کدام اند؟ به دیگر سخن دانش فقه برای رشد مسئولیت‌پذیری در جامعه چه نقشی را ایفا می‌کند؟ این پژوهش کوتاه در پی آن است تا با یافتن پاسخ مناسب به این پرسش نشان دهد که فقه علاوه بر ثمره علمی، در جایگاه عملی نیز بر رویکرد اعضای جامعه دانشگاهی که بیشتر مسلمان‌اند، اثر مثبت خواهد داشت.

واژگان کلیدی: فقه، راهبردها، مسئولیت‌پذیری، دانشگاه

^۱ نویسنده مسئول؛ دانشجوی کارشناسی ارشد گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، رایانامه:

faramarz.fakhr@ut.ac.ir

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد گروه فقه و مبانی اسلامی، دانشگاه تهران، تهران

مقدمه

در نگاه فقه اندیشان و فقه پژوهان، انسان موجودی اجتماعی است و به‌عنوان عضوی از جامعه در برابر دیگر اعضای جامعه مسئولیت دارد. دانشگاه در جامعه به‌مثابه مبدأ تغییرات و اصلاحات در جامعه است و بای ایجاد حس مسئولیت‌پذیری در جامعه باید از دانشگاه آغاز شود از آن رهگذر که دانشگاهیان در جرگه‌ی تصمیم‌گیران در جامعه قرار دارند یا پس از دانش‌آموختگی قرار خواهند گرفت باید دانست که این گروه نقش اصلی را در تصمیم‌سازی و تربیت جامعه ایفا خواهند نمود. دانش فقه یا الگوی رفتاری در شریعت اسلام، به‌عنوان نتیجه عملی به‌دست‌آمده از بینش‌ها و گرایش‌های انسان مسلمان، همان‌گونه که اثر بازدارندگی و وادارکنندگی خویش را بر دسته مکلفان می‌نهد، بر دانشگاهیان نیز به‌عنوان مصداق روشن و مهم از مکلفان تأثیر خواهد نهاد. از این‌رو می‌توان چنین گفت که فقه رسالت خویش را فراهم آوردن نیروی محرکه در نهاد انسان برای ایجاد فضیلت مسئولیت‌پذیری می‌داند و با ارائه الگوی رفتاری و تعیین ضوابط برای رفتار، عامل بازدارنده از مسئولیت‌گریزی خواهد بود. پرسش اصلی و کلیدی در مسئله این است که راهبردها و رویکردهای فقه در این راه چه هستند و فقه برای این مورد چه تمهیداتی را فراهم نموده است؟ پژوهش‌های فقهی بیانگر آن است که در جایگاه پاسخ‌گویی، نخست با مراجعه به منابع معتبر اسلامی درمی‌یابیم که در موارد گوناگون فقهی به مسئله مسئولیت‌پذیری به‌عنوان یک اصل مهم و پذیرفته‌شده پرداخته شده است و در گام دوم با مطالعه تحلیل پردازندگان، به نقش اساسی آن در سازندگی انسان‌ها پی می‌بریم. هدف از این پژوهش ارائه پاسخ مناسب به این پرسش کلیدی برای اذهان پرسشگر جویای دانش الهی و در پایان سوق دادن جامعه به‌سوی یک آرمان‌شهر خداپاور و خداجویی است که در قبال رفتارهای خویش احساس مسئولیت می‌کند و خویشتن را در برابر پروردگار خویش پاسخگو می‌داند.

روش‌شناسی

روش پرداختن به پرسش پیش رو کتابخانه‌ای، با شیوه توصیفی - تحلیلی و با به‌کارگیری نرم‌افزارهای رایانه‌ای موجود در زمینه منابع معتبر اسلامی است و در این‌باره تا حدودی از شیوه فقه استدلالی متعارف میان فقیهان نیز بهره برده خواهد شد.

نتایج

واژه مسئول در لغت عرب از ریشه س-أ-ل و به معنای اسم مفعول آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق: ۳۱۹)؛ بنابراین می‌توان مسئول را کسی دانست که از وی پرسش می‌شود و در برابر این پرسش‌ها پاسخگو خواهد بود. از این‌رو مسئولیت را می‌توان پاسخ‌گو بودن در برابر

پرسشگر معنا نمود. در اصطلاح فقهی هم مسئولیت با تعبیر ضمان به کار برده می‌شود و به معنای این است که شخص در برابر کاری که انجام داده است، پاسخگو خواهد بود و چنانچه با رفتار خویش خسارتی را به دیگری وارد آورده است، باید جبران نماید (خمینی، ۱۴۲۵ ق: ۶۰۱). برای بررسی پیرامون مسئولیت‌پذیری و ترویج آن در چهارچوب نگرش فقهی و آثار مترتب بر عملکرد دانشگاهیان، نخست باید به یافتن ریشه‌های مسئله در منابع معتبر اسلامی پرداخت.

واژه مسئول در مجموع پنج مرتبه در سوره‌های اسراء، فرقان، احزاب و صافات قرآن مجید به کاررفته و در تمامی این پنج مرتبه در یک معنای کلی به معنای پاسخگو بودن انسان در قبال رفتارهای خویش در دنیا است. پاسخگو بودن برای پیمان‌هایی که هر انسانی با دیگران منعقد می‌کند، رفتارهایی که انسان با اعضا و جوارح خویش انجام می‌دهد و نیز عمل نکردن به وظایف خویش به‌عنوان یک بنده در رابطه با آفریدگار خویش. همگی این موارد بیانگر این مطلب‌اند که بایسته است انسان پیش از آغاز کاری به پایان آن بیندیشد و این مورد برای دانشجویان و دانشگاهیان که سردمداران فرهنگ جامعه هستند، تأکید دوچندان دارد. پذیرش اصل مسئولیت‌پذیری در قرآن، اگرچه بسیار خوب و خواستنی است و قطعاً لازم خواهد بود اما از آن رهگذر که به‌تنهایی کافی نیست، صرفاً یک اندیشه نیک باطنی است و جز وجدان بیدارگر درونی ضمانت اجرای دیگر ندارد، نیازمند ترویج در میان افراد جامعه به‌واسطه عامل دیگری است. از این‌رو خداوند علاوه بر آیات فوق، در سوره آل‌عمران پرده از بعد دیگری از مسئولیت‌پذیری در جامعه برمی‌دارد و آن زدودن فرهنگ بی‌تفاوتی نسبت به دیگران و احساس مسئولیت در قبال آنان در پی تشریح نهاد فقهی اجتماعی امربه‌معروف و نهی از منکر است. در این نهاد بی‌تفاوتی نسبت به دیگران نهی شده و جامعه را موظف به تعیین افرادی برای انجام عمل امربه‌معروف و نهی از منکر در جامعه نموده است (آل‌عمران / ۱۰۴). بر کسی پوشیده نیست که دانشگاه علاوه بر وظایف سازمانی و علمی خود، وظایفی اجتماعی نیز بر دوش دارد که حاصل و نتیجه این دو وظیفه باید در جامعه نمود عملی داشته باشد و موجب رشد و تعالی اجتماع شود. در صورتی که دانشجویان دانشگاه به تعلیم و تعلم بپردازد ولی هیچ نمود و نتیجه‌ای در دنیای خارج از دانشگاه نداشته باشد، نتیجه‌اش وضعیتی خواهد شد که شاهد خاک خوردن مقالات و پایان‌نامه‌هایی هستیم که صرفاً برای رفع مسئولیت و کسب مدرک گردآوری شده‌اند و اصلاً مطابق نیازهای روز جامعه به قلم نگارش درنیامده‌اند. خداوند متعال نیز در آیه ۱۱۶ سوره هود به‌ضرورت وجود کسانی در جامعه اشاره دارد که به فکر اصلاح جامعه هستند که نسبت به اتفاقاتی که در جامعه می‌افتد بی‌تفاوت نبوده و دلسوز جامعه هستند بنابراین می‌توان گفت اهل علم در هر رسته و صنفی در صف اول مصلحین جوامع قرار خواهند داشت و وظیفه دارند تا علم خود را به منصفه عمل

گذاشته، دارای خروجی مؤثر بوده و مصداق عالم بی عمل نباشند. با این مقدمات می‌توانیم بگوییم که پیشنهاد، راهبرد و راهکار قرآن مجید برای ترویج مسئولیت‌پذیری در میان دانشگاهیان در دانشگاه، در گام نخست و در مرحله بینش و گرایش، بیدار نمودن این اندیشه و باور است که انسان در رستخیز بابت بی‌تفاوتی نسبت به رفتارهای خویش، مسئولیت دارد (اسراء / ۳۴). در گام دوم و در مرحله رفتار، ایجاد فرهنگ و واکنشگری اعضای جامعه دانشگاهی در برابر مسئولیت‌ناپذیری دیگران، به‌عنوان یک رفتار ناپسند و هنجار شکنانه، در قالب حکم الهی امربه‌معروف و نهی از منکر است (آل عمران / ۱۰۴). در راستای رسیدن به غرض دوم بنا به سفارش قرآن مجید، شایسته است تا در خود نهاد دانشگاه کارگروهی از دانشگاهیان و برای دانشگاهیان تشکیل شود تا برای ترویج فرهنگ مسئولیت‌پذیری فعالیت نماید. این کارگروه می‌تواند تمرکز اصلی خود را بر مسئله پیشگیری و جلوگیری از پیشامدهای منفی بنهد و نه برخورد انضباطی و چکشی و مواردی از این دسته. از آن رهگذر که افراد مذکور از خود جامعه دانشگاهی هستند، طبیعتاً احتمال تأثیرگذاری ایشان بر محیط دانشگاه در راستای ترویج مسئولیت‌پذیری دوچندان خواهد بود. از آنجایی که روایات اهل‌بیت علیهم‌السلام عضو جدایی‌ناپذیر از قرآن مجید هستند (طوسی، ۱۴۱۴ ق: ۱۶۲) و بنا بر یک مبنا تفسیر قرآن به شمار می‌آیند، (واقعه / ۷۹) در روایات نیز همچون قرآن، مسئولیت داشتن در برابر دیگران یک اصل مهم و پذیرفته‌شده است. این مطلب در برخی روایات این‌چنین بیان شده است که در جامعه همگان مسئول‌اند و هر کس در برابر زیر دستان و همراهانش مسئولیت دارد. سردمداران، کارگزاران، مردان و زنان، در قبال مردمان، همسران و خانواده خویش مسئول و پاسخگو هستند (ورام، ۱۴۱۰ ق: ۶). حضرت امیرالمؤمنین علیه‌السلام در نامه ۵۳ و خطبه ۳ نهج‌البلاغه، بارها مسئولیت داشتن و مسئولیت‌پذیر بودن همگان را در زمان حیات و خلافت خویش به جامعه معاصرش یادآوری نموده و در ازمنه و امکانی گوناگون پیرامون ضرورت آن برای ایشان سخن می‌گوید. کارگزاران را به مسئولیت‌پذیری بسیار سفارش می‌کند و حتی علت پذیرش حاکمیت بر مسلمانان را مسئولیت‌پذیر بودن خویش در رابطه با پروردگار بیان می‌نماید. با بررسی و تأمل در این موارد شاید بتوان راهکار اصلی روایات برای ترویج مسئولیت‌پذیری در دانشگاه و به دنبال آن در جامعه را تکرار مداوم و یادآوری آن در مناسبت‌ها و بزنگاه‌های گوناگون دانست که بازگشت آن‌ها باز هم به اصل حتمی امربه‌معروف و نهی از منکر است. با استناد به روایات دریافته می‌شود که گسترش فرهنگ مسئولیت‌پذیری و هرگونه تغییر و تحول مثبتی در دانشگاه و در میان دانشگاهیان، بایسته و شایسته است که از سطوح بالای آن آغاز گردد؛ چراکه اصل الناس علی دین ملوکهم در اینجا نیز صادق است. حضرت در سخن دیگری در خطبه ۱۷۵ نهج‌البلاغه بیان می‌کند بی‌آنکه مسئولیتش را انجام دهد به دیگران مسئولیتشان

را گوشزد نمی‌کند. همین سیره ایشان شاید بهترین دلیل برای بزرگان در رأس دانشگاه‌ها برای پیشگامی در این راه باشد. به دیگر سخن زمانی فرهنگ مسئولیت‌پذیری در دانشگاه رواج خواهد یافت که دانشگاهیان شاهد این مطلب باشند که اساتید و سردمداران در دانشگاه و هرکسی که مروج مسئولیت‌پذیری است، خود عامل به این مبانی است و نیز بنا به برخی روایات امر به معروف و نهی از منکر با رفتار بسیار مؤثرتر از امر به معروف و نهی از منکر با گفتار است (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق: ۳۸۷). افزایش روحیه وفای به عهد از جمله مواردی است که مسئولیت‌پذیری را فزونی می‌بخشد. انسان در بدو تولد متعهد یا غیر متعهد به دنیا نمی‌آید بلکه این خانواده، دوستان و جامعه هستند که مسئولیت‌پذیری یا عکس آن را به شخص آموزش می‌دهند. روایات زیادی در زمینه ستایش وفای به عهد و مذمت بدعهدی وارد شده است تا آنجایی که در روایتی فرد بد عهد به مثابه‌ی فرد بی‌دین فرض شده است (مجلسی، ۱۴۱۰ ق: ۱۹۸). همچنین امیرالمؤمنین علیه‌السلام در توصیه‌ای که به مالک اشتر می‌فرماید مسئله وفای به عهد را در زمره مهم‌ترین مسائل ذکر می‌کنند و دستور به الزام وفای به عهد می‌دهند، حتی در زمانی که پیمانی با دشمن خود بسته‌ایم؛ زیرا تمام مردمان جهان با تمام اختلاف نظرانی که دارند همگی به ستایش وفای به عهد پرداخته‌اند. حال دانشجویی که به عهد خود پایبند است و مسئولیت خود را که در وهله اول کسب علم است به‌خوبی انجام می‌دهد، در مرحله بعد در جامعه نیز به ایفای وظیفه می‌پردازد و شروع به آگاه‌سازی جامعه می‌کند. یکی دیگر از راهکارهای پیش‌بینی‌شده برای افزایش مسئولیت‌پذیری در دانشگاه، ایجاد نهاد یا نهادهای مشورتی در درون خود دانشگاه‌ها است. به وجود آوردن و بالندگی نهادهای تصمیم‌ساز در دانشگاه‌ها و از میان خود دانشگاهیان و به‌ویژه دانشجویان می‌تواند نقش چشمگیری در بهبود وضع مسئولیت‌پذیری داشته باشد. مشورت در روایات بسیاری از جمله حکمت ۱۶۳ نهج‌البلاغه مورد سفارش قرار گرفته است و استبداد رأی و خودرأیی کاملاً تقبیح گشته است. اساتید با تجربه و دارای سوابق، دانش‌آموختگانی که زیست دانشجویی را در دانشگاه تجربه نموده‌اند و دانشجویان توانمندی که بالفعل مشغول به تحصیل هستند، همگی می‌توانند در قالب انجمن‌ها و نهادهای دانشجویی نقش مشورتی و تصمیم‌سازی را ایفا نمایند و از این راه که شاید در آن نیاز به صرف وقت زیادی نباشد، به بهبود و ترویج مسئولیت‌پذیری اقدام نمایند. اهتمام و توجه به حیات اجتماعی در سیره نبوی آن‌قدر در کانون توجه بوده که پیامبر در حدیثی کسانی را که توجه به مشکلات اجتماع نداشته و فقط آرامش خودشان را می‌دانند، مسلمان ندانسته‌اند (کلینی، ۱۴۲۹ ق: ۱۶۴؛ طوسی، ۱۴۰۷ ق: ۱۷۵؛ مجلسی، ۱۴۱۰ ق: ۳۳۹)؛ بنابراین از دیگر نکات مهم در افزایش مسئولیت‌پذیری، نگاه دوباره به مفاهیم روایی است. می‌توان گفت اولین کسانی که وظیفه زنده نگه داشتن حیات اجتماعی دارند، اهل علم یعنی دانشجویان و

حوزویان هستند. شهید مطهری در تعبیری بسیار زیبا، حیات اجتماعی را مرتبط با آگاهی دانسته و می‌فرماید: «هرگاه جامعه آگاه‌تر باشد، زنده‌تر هست و برعکس این مسئله نیز صادق هست که هرچه بی‌خبرتر مرده‌تر خواهد بود» (مطهری، ۱۳۵۸ ش: ۱۱). از دیگر راه‌های ترویج مسئولیت‌پذیری، تفویض اختیارات و مسئولیت‌ها به دانشگاهیان است. دانستن مفهوم و معنای مسئولیت‌پذیری برای ترویج آن به‌تنهایی کافی نیست بلکه به علم همراه با عمل نیز نیاز است و تا زمانی که شخص خود در میدان مسئولیت قرار نگیرد و اشتباهاتی را انجام ندهد، به‌صورت محسوس و ملموس با این مفهوم آشنا نخواهد شد و دانسته‌های وی در مرحله تئوری باقی خواهد ماند. از این قبیل کارهای تربیتی در سیره نبوی بسیار دیده می‌شود و برای نمونه عملکرد پیامبر صلوات‌الله‌علیه در برگزیدن اسامه بن زید به‌عنوان فرماندهی سپاهیان در روزهای پایانی عمر مبارکشان گواهی بر این مطلب است که از دانشجویان شایسته ولو با سن پایین نیز می‌شود بهره برد (هلالی، ۱۴۰۵ ق: ۶۸۳). نظارت بر رفتارهای دانشجویان همواره توسط اساتید و مسئولان دانشگاه انجام شده است و انجام خواهد شد اما نظارت بر عملکرد مسئولان توسط دانشجویان یا اصلاً صورت نمی‌گیرد یا بسیار محدود و کم‌رنگ است. بسنده نمودن به یک نظرسنجی صرف و اینترنتی آن‌هم هر نیم سال یک‌بار و تنها از اساتید، شاید چندان گرهی را از افزایش مسئولیت‌پذیری در محیط دانشگاهی نگشاید. حال آنکه در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه به مالک اشتر، نظارت بر رفتار کارگزاران بسیار مورد سفارش قرار گرفته است و این نظارت حتی شاید از باب امر به معروف یا نهی از منکر لازم و ضروری باشد (خامنه‌ای، ۱۳۸۹ ش: ۲۳۱؛ خمینی، ۱۴۲۲ ق: ۵۲). رجوع به خبرگان، افراد توانمند و متخصص برای آموزش و نیز مشاوره دادن در حیطه مسئولیت‌پذیری در محیط دانشگاه با در نظر گرفتن امکانات موجود همان دانشگاه، راهکاری خوب است و قطعاً مراجعه به متخصصان و مشاوران می‌تواند بسیار مؤثر و کارآمد باشد (خمینی، ۱۴۰۹ ق: ۱۶۳). افزایش کارگاه‌ها و کلاس‌های آموزشی، استفاده از محتوای فضای مجازی و حتی پیش‌بینی در قالب واحد درسی عمومی و اختیاری و هرگونه ابزار دیگری که در این راه اثر مثبت بگذارد، بسیار مطلوب خواهد بود. عقل هم در این میدان به یاری شرع می‌آید و از درون نقش راهبری و راهنمای وجدانی را دارد. با دقت در سازمان‌ها و بنگاه‌های اقتصادی و غیراقتصادی، همچنین با تحلیل علت موفقیت برخی کسب‌وکارها و موفقیت نداشتن برخی دیگر، درمی‌یابیم کسانی که به فکر خدمت و حل مشکلات جامعه بوده‌اند و سعی در تولید مایحتاج جامعه کرده‌اند، هم موفق‌تر بوده و هم از اقبال عمومی بیشتری برخوردار هستند. اگر دانشگاه را نیز به‌عنوان بنگاهی در نظر بگیریم که به تولید علم اشتغال دارد می‌شود فهمید علمی که در جوامع کاربردی هستند و موجب ایجاد زندگی بهتر برای جوامع شود از اقبال عمومی بیشتری برخوردار است. امروزه متأسفانه برخی از علوم دانشگاهی کاربردی

نیس و برای ارضای خواسته‌های جامعه کافی نیست. از همین رهگذر است که مسئولیت‌پذیری در دانشگاه کم‌رنگ می‌شود و با زدودن این عامل منفی می‌توان راه را به سوی ترویج مسئولیت‌پذیری گشود. با دقت در قواعد فقهی می‌توان دریافت که این ضرری که به واسطه انجام ندادن وظیفه توسط دانشگاه‌ها متوجه جامعه خواهد شد با قواعدی همچون قاعده لاضرر، در تعارض است و اسلام این چنین ضررها را منع نموده است. پیامبر گرامی اسلام در حدیثی به سمره ابن جندب، ضرر رساندن به دیگران را منع فرموده‌اند (کلینی، ۱۴۲۹ ق: ۲۹۳). یکی از مواردی که موجب می‌شود تا افراد به کج‌راه‌ها بروند و دچار افسردگی و هزاران انحراف و گرفتاری دیگری شوند، آگاهی‌نداشتن و نبود افراد مشاور و راهنما است، شرایط بد اقتصادی و عوامل محیطی و اجتماعی نیز مزید علت شده و امروزه شاهد افزایش روزافزون بزهکاری‌های اجتماعی هستیم. با توجه به احادیثی که به مسئولیت افراد با ایمان در قبال جامعه می‌پردازند (ورام، ۱۴۱۰ ق: ۶) می‌توان دریافت که اگر دانشگاه و دانشجو در قبال وظیفه‌ای که در برابر جامعه دارد مسئولیت خویش را به نحو مطلوب انجام دهد، شاهد کاهش این‌گونه بزهکاری‌ها و انحراف‌های اجتماعی خواهیم بود و آگاهی نسبت به این مطلب ما را در ترویج مسئولیت‌پذیری یاری خواهد نمود. فراهم نمودن زمینه‌های مشاوره و پیشگیری و آگاه نمودن جامعه دانشگاهی نسبت به عوارض سوء مسئولیت ناپذیری در پیشبرد دانشگاه به سوی هدف مذکور بسیار مفید و مؤثر خواهد بود چراکه افراد وقتی به پیامدهای بد امری بیندیشند پیرامون انگاره‌های خویش بازنگری خواهند نمود. پژوهش‌های صورت گرفته پیش رو حاکی از آن است که دانش متعالی فقه بنا بر رسالت خویش در مسئله ترویج مسئولیت‌پذیری نیز همانند سایر مسائل در دانشگاه دارای راهبردها و راهکارهای کارآمد است. راهبرد اصلی و کلیدی فقه در این مسئله آگاه سازی دانشگاهیان نسبت به پیامدهای خوب مسئولیت‌پذیری و پیامدهای بد آن در سایه‌ی مسئولیت‌ناپذیری است. آگاه سازی فقه مبتنی بر بازاندیشی و خوانش دوباره‌ی متون الهی و اندیشه‌های خداباورانه‌ای است که موجب تحرک افراد شود و در عمل نمود رفتاری و ملموس داشته باشد. بدون در نظر گرفتن این پیامدها باور، اندیشه و پندار اعضای جامعه دانشگاهی که نقش فرماندهی و راهبری آن را بر عهده دارند، کاری از پیش نخواهد برد و روح و جان فرد با آن تنیده نخواهد شد. به صورت خلاصه قرار گرفتن در مسیر رسیدن به یک دانشگاه مسئولیت‌پذیر در توجه به دو بعد جسمانی و روحانی انسان است.

نتیجه‌گیری

یاری جستن و بهره بردن از دانش فقه برای حل مسائل گوناگون پیشنهاد بسیاری مؤثری است؛ از آن جهت که فقه رسالت خویش را ارائه‌ی راهبردها و راهکارهای کارآمد در جامعه و

نه فقط بیان راهکار برای زندگی فردی صرف می‌داند. در راستای ترویج مسئولیت‌پذیری در دانشگاه راهکار اصلی، برنامه بلندمدت آگاه‌سازی و آگاهی بخشی به جامعه دانشگاهیان نسبت به پیامدهای مسئولیت‌پذیری است. مشارکت دانشگاهیان در ابعاد تصمیم‌سازی و حتی تصمیم‌گیری در دانشگاه از راه اخذ مشاوره از ایشان یا تفویض اختیار به آنان موجب افزایش ابعاد مسئولیت‌پذیری در جامعه دانشگاهی خواهد شد و نظارت، آزمون و نظرسنجی‌ها پس از هر مرحله‌ی تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری به یافتن نقاط قوت و ضعف در مسئله یاری خواهد نمود و اثر مثبت خواهد داشت.

منابع

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق). من لایحضره الفقیه. اسلامی، قم، ۶۱۲.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. دارالفکر، بیروت، ۳۷۳.
۳. خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۹ ش). اجوبه الاستفتائات. پیام عدالت، تهران، ۵۱۲.
۴. خمینی، سید روح الله (۱۴۰۹ ق). تحریر الوسیله. دارالعلم، قم، ۶۴۱.
۵. خمینی، سیدروح الله (۱۴۲۲ ق). استفتائات (امام خمینی). اسلامی، قم، ۶۲۸.
۶. طوسی، ابوجعفر، محمد بن حسن (۱۴۰۷ ق). تهذیب الاحکام. دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۹۱.
۷. طوسی، ابوجعفر، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق). الامالی. دارالثقافه، قم، ۷۳۷.
۸. قرآن مجید.
۹. کلینی، ابوجعفر، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ ق). الکافی. دارالحدیث، قم، ۹۰۰.
۱۰. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۱۰ ق). بحارالانوار. مؤسسه الطبع و النشر، بیروت، ۳۸۸.
۱۱. مطهری، مرتضی (۱۳۹۸ ش). احیاء تفکر اسلامی. صدرا، تهران، ۱۰۸.
۱۲. نهج‌البلاغه.
۱۳. ورام، مسعود بن عیسی (۱۴۱۰ ق). مجموعه ورام. مکتبه فقیه، قم، ۳۱۲.
۱۴. هلالی، سلیم بن قیس (۱۴۰۵ ق). اسرار آل محمد علیهم‌السلام. الهادی، قم،